

Л. І. Керик, науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА

Розглянуто декілька видів судових експертиз, що призначаються під час розслідування кримінальних справ про доведення до самогубства, зокрема посмертна судово-психологічна експертиза, у результаті якої встановлюється чи вчинено самогубство, чи вбачаються підстави вважати, що це було доведення до самогубства.

Рассмотрены несколько видов судебных экспертиз, которые назначаются во время расследования уголовных дел о доведении до самоубийства, в частности посмертная судебно-психологическая экспертиза, в результате которой устанавливается или совершено самоубийство, или усматриваются основания считать, что это было доведение до самоубийства.

Згідно з чинним законодавством України експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань під час провадження у справі, потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання (ч. 1 ст. 75 КПК України). Проблема організації, проведення експертиз, використання спеціальних знань при здійсненні судочинства, встановленню того, чи можуть психологічні та психіатричні експертні висновки бути доказами, учені-правознавці приділяють значну увагу¹.

Призначення та проведення різноманітних судових експертиз у справах про доведення до самогубства є одним з основних джерел отримання доказової інформації. Слідчий, виходячи з обставин справи, що повинні бути з'ясовані, висуває версії стосовно вчинення злочину (способу й обстановки, механізму вчинення злочину, особи підозрюваного), а також для встановлення причин смерті потерпілого, і ґрунтуючись на них, призначає експертизи. У процесі проведення експертизи встановлюється причина смерті потерпілого, наприклад, сліди удавлення руками, закриття дихальних шляхів, удавлення грудної клітини чи живота й ін., свідчать про інсценування самогубства потерпілого. При повішенні для перевірки версії щодо механізму вчинення самогубства експерт, досліджуючи петлю, висуває версії щодо професійних навичок особи, яка її зав'язала.

¹ Див.: *Бородин С. В.* Вопросы теории и практики судебной экспертизы (по материалам Верховного Суда СССР и Верховного Суда РСФСР) / С. В. Бородин, А. Я. Палиашвили. — М. : Госюриздат, 1963. — 179 с.; *Шербаковский М. Г.* Судебные экспертизы: назначение, производство, использование / М. Г. Шербаковский. — Х. : Эспада, 2005. — 544 с.; *Китаев Н. Н.* Экспертные психологические исследования в уголовном процессе: проблемы, практика, перспективы / Н. Н. Китаев, В. Н. Китаева. — Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2002. — 432 с.; *Шишков С.* Могут ли психологические и психиатрические заключения служить доказательствами / С. Шишков // Законность, 1997. — № 7(753). — С. 41–44.

За цією категорією злочинів можуть призначатися різні судові експертизи. Так, судово-медична експертиза призначається для вирішення питань, що вимагають спеціальних знань у сфері судової медицини¹. Судові медики стверджують, що суїцидальні замаху у діях деяких людей у низці випадків пояснюються медико-біологічними чинниками, тобто, в основному, попередніми захворюваннями осіб (у 2/3 випадків підекспертні особи страждали одночасно на дві чи три хвороби). До них належать: психічні хвороби (за даними науковців, становлять від 12,5 до 40 %); анатомічні дефекти, які не можна усунути (їх поділяють на пухлини, дефекти опорно-рухового апарату, сліпоту або її загрозу); захворювання з больовим синдромом (постійні або часті приступи головного болю при пухлинах чи паразитах головного мозку, різкі болі, зумовлені раком шлунка (науковці звертають увагу на те, що локалізація ножових поранень у хворих на рак шлунка знаходиться в районі печінки, тобто на місці найбільшого болю), виразкою шлунка чи дванадцятиперстної кишки, невралгією трійчастого нерва); хвороби статевої системи (гінекологічні та венеричні); непсихічні захворювання, що супроводжуються психоемоційним виснаженням (туберкульоз, ревматизм, гіпертонічна хвороба, епілепсія, хронічний алкоголізм та ін.)². У передсмертних записках таких хворих говориться про хворобу, що завдає нестерпного болю, наприклад: «Не звинувачую нікого, не могла перенести біль».

Судово-медична експертиза речових доказів у справах про доведення до самогубства призначається для дослідження слідів крові й інших виділень тіла, волосся, сторонніх частинок, клітин внутрішніх органів, що виявляються на знарядді спричинення смерті, предметах, що оточують труп, одязі та тілі трупа. Також призначається судово-психіатрична експертиза для з'ясування того, чи був психічно здоровим потерпілий або підозрюваний (обвинувачений), чи не було самогубство наслідком його хворобливої уяви³. Сумніви

¹ До її предмета належать: експертиза потерпілих, обвинувачених та інших осіб, а також судово-медичний огляд громадян для визначення характеру й тяжкості тілесних ушкоджень, віку, статі та вирішення інших питань, що потребують пізнання в галузі судової медицини; експертиза трупів у випадках насильницької смерті; судово-медичне дослідження трупів при підозрі на застосування насильства або при інших обставинах, що зумовлюють необхідність дослідження трупа в судово-медичному порядку; експертиза речових доказів шляхом застосування лабораторних методів дослідження об'єктів; експертиза за матеріалами кримінальних і цивільних справ (див.: *Шепітько В. Ю.* Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В. Ю. Шепітько ; за ред. акад. НАН України В. Я. Тація. — Х. : Право, 2001. — С. 214.

² Див.: Судебно-медицинская экспертиза поврежденных и насильственной смерти у лиц с предшествующими заболеваниями / отв. ред. П. И. Максимов. — Кишинев : Штиинца, 1989. — С. 123–145.

³ Див.: *Метелица Ю. Л.* Судебно-психиатрическая экспертиза потерпевших / Ю. Л. Метелица — М.: Юрид. лит., 1990. — 208 с.; *Исаенко В.* Использование возможностей судебно-психиатрической экспертизы / В. Исаенко // Законность. — 1998. — № 10 (768). — С. 5–10.

в осудності особи¹ з'являються тоді, коли характер злочину свідчить про те, що самогубство могло бути вчинено особою, яка страждає на душевну хворобу або перебуває в стані тимчасового душевного розладу. Така експертиза призначається у тих випадках, коли з матеріалів стосовно загиблого встановлено, що він переніс тяжку контузію, травму голови, хворів на душевну хворобу і тому перебував у психіатричному закладі. При перевірці версії про те, що потерпілий вчинив самогубство, встановлюється, чи не сталося це внаслідок психічної хвороби. Експерт перевіряє різні документи, рисунки, аудіо-, відеозаписи, листи, щоденники померлого, медичні довідки, свідчення його рідних, друзів, сусідів і колег по роботі².

Може виникнути необхідність у проведенні посмертної судово-психологічної чи комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Згідно з чинним КПК судово-психологічна експертиза призначається слідчим на основі відповідного процесуального рішення (постанови) після порушення кримінальної справи. Вчені ведуть дискусію щодо проведення судово-психологічної експертизи до порушення кримінальної справи, коли в слідчого немає впевненості щодо вчинення потерпілим саме самогубства³. Така експертиза – це експертне дослідження, предметом якого слугують факти, що належать до психічної діяльності людини та мають значення для органів правосуддя⁴.

¹ Осудність – це норма, типовий стан психіки здорової людини в певному віці; виявляється в здатності особи, яка вчинила злочин усвідомлювати свої дії та нести за нього відповідальність. Осудність передбачається тоді, якщо судово-психіатрична експертиза не встановила протилежне (див.: Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. Т. Малайренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [Вид. 2, переробл. і допов.]. — Х.: ТОВ «Одісей», 2004. — С. 56; *Ющенко А. І.* Основы учений о преступнике, душевнобольном и психологии нормального человека (Введение в курс судебной психопатологии) / А. И. Ющенко. — СПб. : Изд. К. Л. Риккера, 1913. — 72 с.

² Див.: *Яковлев Я. М.* Расследование убийств / Я. М. Яковлев. — Сталинабад, 1960. — С. 149–150; *Денисюк А. Н.* Основания назначения судебно-медицинской и психиатрической экспертизы / А. Н. Денисюк // Проблемы соц. законности. — 1989. — Вып. 24. — С. 86–90.

³ Див.: *Холопова Е. Н.* Правове основания назначения судебно-психологической экспертизы по факту самоубийства / Е. Н. Холопова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матер. міжнарод. наук.-практ. конф. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 554–559.

⁴ Основною функцією цієї експертизи є отримання на основі практичного застосування спеціальних психологічних знань і методів дослідження нових фактів, що дозволяють точно й об'єктивно оцінювати індивідуальні особливості психіки людини. Об'єктом судово-психологічної експертизи виступають вияви людської психіки, які не виходять за рамки норми (психічно здорових людей). До компетенції судово-психологічної експертизи по цій категорії справ належить установлення того, чи перебував потерпілий у період, що передував смерті, у психічному стані, який сприяв самогубству, а якщо знаходився, то чим його могло бути викликано. При проведенні такої експертизи досліджується не психіка живої людини, а тільки певні сліди її психічної діяльності, які вона залишила за життя в оточуючій обстановці, тому особливого значення набуває

В. В. Суліцький зазначає, що зовнішня схожість на самогубство не завжди означає обов'язкове підтвердження цієї версії смерті людини під час розслідування, воно в дійсності може мати певні різновиди. За наявності певних ознак самогубства разом з обґрунтованою підозрою при визначенні ролі деяких осіб у смерті самогубця може бути призначено посмертну судово-психологічну експертизу з метою встановлення що це було – «самогубство» чи «доведення до самогубства». У цій ситуації експерту слід ставити таке запитання: чи був який-небудь взаємозв'язок між психологічним станом підекспертного у період, що передував його смерті, та діями певної особи; якщо такий взаємозв'язок існував, то якими були його характер і ознаки¹?

Основною метою проведення судово-психологічної експертизи є не тільки доказ наявності чи відсутності причинно-наслідкових зв'язків між діями обвинуваченого (погрози, жорстоке поводження) і фактом самогубства потерпілого, а й кримінально караних дій обвинуваченого. Психічний стан особи, що вчинила самогубство, може мати патологічний характер, тому слідчому необхідно призначати не тільки одну судово-психологічну експертизу, а й комплексну судову психолого-психіатричну експертизу².

На вирішення судово-психологічної експертизою слідчим ставляться такі питання:

1. У якому психічному стані перебувала підекспертна особа у період, що передував самогубству? (Якщо факт самогубства доказаний). У якому психічному стані перебувала підекспертна особа у період, що передував смерті? (Якщо факт самогубства не доказано).

2. Чи є причинно-наслідковий зв'язок між діями обвинуваченого (потрібно зазначити, які саме дії: жорстоке поводження, шантаж, систематичне приниження) і психічним станом потерпілого у період, що передував самогубству?

Експерт для відповіді на ці запитання повинен не тільки вивчити матеріали справи, а й зібрати необхідні матеріали – повні й докладні свідчення про психічний розвиток підекспертної особи, її індивідуально-психологічні особливості (характер її реакцій на стрес, фрустрацію, конфлікти), динаміку її психічного стану в період до вчинення самогубства, всю медичну документацію.

визначення зв'язків між певними фактами й подіями життя потерпілого та реакцією його психіки на них (див.: *Шенітько В. Ю.* Вказ. праця. — С. 216–217).

¹ Різновиди самогубств: істинне самогубство – самогубство за власним бажанням (раціональне помірковане самогубство), самогубство через необережність, імітація самогубства – самогубство під примусом, доведення до самогубства, опосередковане вбивство, демонстрація самогубства з метою провокації або шантажу, природна смерть, що має ознаки самогубства, з незалежних від померлого причин – смерть унаслідок нещасного випадку, з інших причин; істинне вбивство – вбивство, замасковане під самогубство, що має ознаки самогубства з незалежних від убивці причин (див.: *Суліцький В. В.* Психологічна автопсія: теорія і практика / В. В. Суліцький // *Наук. вісн. НАВС України.* — 2004. — № 6. — С. 231–240).

² Див.: *Сафуанов Ф. С.* Судебно-психологическая экспертиза психического состояния лица, покончившего жизнь самоубийством / Ф. С. Сафуанов // *Юридическая психология*; сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатовой. — СПб.: Питер, 2001. — С. 440–441.

Так, у справі про доведення до самогубства Б. слідчий на вирішення експерту поставив такі питання: «Чи у Б., яка покінчила життя самогубством, у проміжок часу, що передував її смерті, був психологічний стан, який сприяв самогубству?» та «Чи перебувала Б. у період, що передував смерті, у психологічному стані, який сприяв самогубству?». Слідством було встановлено, що Є. проживав з Б., мав з нею доньку, протягом тривалого часу систематично вчиняв скандали та сварки з потерпілою, бив її, принижував її людську гідність, спричиняв їй фізичного й душевного болю, у результаті протиправних дій Є., що виявились у жорстокому поводженні з нею, після чергового скандалу вона викинула з балкону 10-го поверху свою доньку та вистрибнула сама, покінчила життя самогубством. Від отриманих травм Б. померла на місці. Експерт вивчив усі матеріали справи, використав такі психологічні методи дослідження, як контент-аналіз (протоколи допиту родичів, знайомих; характеристики з місця проживання й місця навчання, інші документи) та ретроспективний аналіз усіх наданих матеріалів і дійшов висновку про те, що у Б. виник стан психалгії (душевного болю) у гостроконфліктній ситуації, чому сприяли її індивідуально-психологічні особливості: відлюдкуватість, уразливість, підвищена чутливість до середовищних впливів і неуваги оточуючих, тривожність, підвищене почуття провини, тенденція до явної залежності мотиваційної спрямованості від стосунків зі значущими для неї людьми, інтровертимість, знижене самооцінювання. У період, що передував смерті, Б. відчувала афективний стан душевного болю (психалгії), що виник на висоті інтенсивних негативних емоційних переживань¹.

За даними експертів Полтавського відділення Харківського НДІСЕ, найчастіше самогубства вчиняються у період гострої депресивної реакції невротичного рівня, лише у 11 % суїцидентів страждали на психічні захворювання, які супроводжувалися депресивними мареннями (самоприниження, самозвинувачення) або мареннями переслідування, галюцинаціями, що спонукають до суїциду; у 68 % суїцидентів такі розлади, як алкоголізм, наркоманія, органічні захворювання головного мозку, неврози, психопатії, важкі соматичні захворювання, викликали загальне послаблення психічної діяльності та полегшили виникнення суїцидальних дій².

Встановивши, що потерпілий вчинив «демонстративну суїцидальну спробу» (вчинення потерпілим самогубства без істинного наміру позбавити себе життя, а тільки продемонструвати такий намір оточуючим, з метою зміни їх ставлення до себе), експерт не може констатувати факт доведення до самогубства, навіть якщо йдеться про наслідки систематичного приниження людської гідності потерпілого.

¹ Див.: Висновок судово-психологічної експертизи від 26 лютого 2003 р. № 826 у кримінальній справі № 220200031 / Архів Харківського НДІСЕ.

² Див.: *Кравченко Л. П.* Деякі правові і судово-експертні аспекти проблеми суїциду/ *Л. П. Кравченко, В. В. Єгоров, Т. М. Єгорова* // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. матер. міжнарод. наук.-практ. конф. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 545–550.

Ф. С. Сафуанов вважає неприпустимим використання експертних висновків як доказів при визначенні роду смерті, констатацію депресивного стану у підекспертного, що супроводжувався суїцидальними намірами, як доказ того, що він вчинив самогубство, помилкою. В. Ф. Єнгалічев, навпаки, висловлюється за активну участь експерта-психолога у вирішенні питання про рід смерті людини, наводить приклад про те, де слідству необхідно було визначитися з версіями: вбивство з імітацією самогубства, самогубство, доведення до самогубства¹.

Ф. С. Сафуанов визначає типові помилки при формулюванні запитань експерту та надає рекомендований їх перелік²:

— Чи перебував підекспертний у період, що передував смерті, у психічному стані, який сприяє самогубству?

— Чи міг потерпілий у момент вчинення самогубства усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій чи керувати ними?

— Які індивідуально-психологічні особливості підекспертного могли спричинити істотний вплив на його поведінку в момент вчинення самогубства?

— Які індивідуально-психологічні особливості підекспертного могли сприяти прийняттю ним рішення про самогубство?

— Чи перебував підекспертний у момент вчинення самогубства в стані афекту?

Посмертна судово-психологічна експертиза (судово-психологічна автопсія) проводиться тільки за матеріалами кримінальної справи фахівцем, який реконструює життєві обставини, історію хвороби, душевний стан, що передував смерті підекспертної особи, раніше вчинені спроби самогубства, ставлення до алкоголю, наркотиків, інші психологічно значущі чинники, висловлює обґрунтовану думку про те, чи були в цієї людини вагомі підстави для прийняття рішення про добровільне заподіяння собі смерті. Експерт вирішує два завдання: чи був у особи, яка, можливо, за слідчою версією вчинила самогубство, у період, що передував її смерті, психічний стан, який сприяв самогубству; які причини розвитку цього стану³.

Так, у річці було виявлено труп В. зі зв'язаними кіперною стрічкою руками й ногами та з гантеллю за поясом брюк. Гантель і кіперна стрічка були взяті з будинку батьків В. Судово-медична експертиза причин смерті В. не встановила. У справі за фактом вбивства В. слідчий поставив перед експертом такі питання: «У якому емоційному стані перебував В. у період, що передував його смерті?», «Чи перебував В. у період, який передував його смерті, у психологічному стані, що сприяє самогубству?», «Якщо так, то чим міг бути викликаний такий стан?». У результаті дослідження експерт встановив,

¹ Цит. за: *Китаев Н. Н., Китаева В. Н.* Вказ. праця. — С. 81.

² Див.: *Сафуанов Ф. С.* Вказ. праця. — С. 447–449.

³ Див.: *Образцов В.* Судебно-психологическая аутопсия как метод экспертной диагностики суицида / В. Образцов, С. Богомолва // Уголовное право. — 2001. — № 1. — С. 58–61.

що В. унаслідок несприятливих обставин (конфліктні стосунки з жінкою на ґрунті пияцтва В., його невміння заробляти на життя сім'ї, невдоволеність становищем у суспільстві, життява непорядкованість у цілому, а також наявність таких особистих якостей як відлюдкуватість, потайність, уразливість, підкорюваність, поряд з гордістю, соціальна залежність, постійність в уподобаннях, бажання самостійно розв'язувати всі проблеми та неможливість реалізувати себе у зв'язку з соціальною пасивністю, тобто лінню й безвільністю) у В. протягом тривалого часу блокувалися найбільш важливі мотиваційні лінії, основні потреби (у повазі, гідності, соціальній репутації, любові, добробуті в сімейному житті, яке становило для нього основний життєвий зміст). Експерт припустив, що В. перебував у стані фрустрації, що зумовило розвиток кризи особистих змістів. У період, який передував смерті, він міг перебувати у психологічному стані, що сприяв вчиненню ним самогубства¹.

Комплексна психолого-психіатрична експертиза – близький вид до судово-психологічної експертизи, її обов'язковою ознакою є використання спеціальних знань як психіатрії, так і психології, застосування методів, що склалися в цих дисциплінах, зіставлення й інтеграція даних психологічного та психіатричного дослідження. Вона застосовується до осіб, що страждають на олігофренію у ступені дебільності (встановлено діагноз і вирішено питання про їх осудність), неврози, психопатії, які мають залишкові явища органічного ураження центральної нервової системи². Експерти стверджують, що суїцид, який було вчинено у стані ситуаційної депресивної реакції непсихотичного рівня внаслідок впливу на особу надпотужного конфлікту, і є найбільш частим об'єктом експертного дослідження психолога та психіатра³.

Залежно від способу вчинення самогубства потерпілим можуть призначатися й інші експертизи: судово-балістична, експертиза холодної зброї, почеркознавча, трасологічна, експертиза цілого за частинами; експертиза вузлів і петель, ґрунтознавча.

Проведення експертиз та їх висновки залежать від правильно обраного предмета дослідження та чіткого формулювання запитань експерту. Забезпечення швидкого й ефективного розслідування стосовно встановлення факту доведення до самогубства залежить від своєчасності та правильності призначення й проведення експертиз, оскільки можуть бути знищені чи втрачені вагомі сліди злочину.

¹ Див.: Висновок судово-психологічної експертизи від 3 серпня 1999 р. № 3776 у кримінальній справі № 3999014 / Архів Харківського НДІСЕ.

² Див.: Назначение и проведение судебно-психологической экспертизы (метод письмо). — М. : Весоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности, 1980. — С 14–15.

³ Див.: *Егоров В. В.* Концепция суицидального континуума и практика комплексной судебной психолого-психиатрической экспертизы суицидов / В. В. Егоров, Т. М. Егорова // Современное состояние и перспективы развития новых направлений судебных экспертиз в России и за рубежом : матер. международ. науч.-практ. конф. — Калининград, 2003. — С. 201–208.